

איש של שלושה עולמות

מאת רינה לוין מלמד

מרסדס גרסה-הארנל וחרארד ויכרס, שמואל פֶּאלֶאָצ'ה: סוחר, שודד ים ודיפלומט בין מרקש לאמסטרדם, תרגם מהולנדית רן הכהן, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשפ"א, כב+249 עמ'

הספר על שמואל פֶּאלֶאָצ'ה ומשפחתו, המוגש עתה לקורא העברי, יצא לאור לראשונה בספרדית בשנת 1999 תחת הכותרת: *Entre el Islam y Occidente: Vida de Samuel Pallache*, 'judío de Fez' ¹ 'בין האסלאם לבין המערב: חיי שמואל פאלאצ'ה, יהודי מפס'. בשנת 2003 הוא הופיע בתרגום לאנגלית, בשם אחר: *A Man of Three Worlds: Samuel Pallache, a Moroccan Jew in Catholic and Protestant Europe*, 'איש של שלושה עולמות: שמואל פאלאצ'ה, יהודי מרוקאי באירופה הקתולית והפרוטסטנטית'. הכותרת המקורית שמה דגש על שני העולמות שביניהם חי הגיבור ועל העובדה שהיה יהודי מן העיר פס שבמרוקו. השם השני, באנגלית, הדגיש את הנוכחות של יהודי מרוקאי (ללא ציון שם העיר) בשלושה עולמות – מרוקו ואירופה המפוצלת לקתולים ולפרוטסטנטים בגלל הרפורמציה.² בשנת 2014 יצאה לאור מהדורה בהולנדית, חמש עשרה שנים לאחר ההופעה המקורית, והיא כללה תוספות שהתבססו על מקורות חדשים שהתגלו בארכיונים; גם הכותרת של מהדורה זו השתנתה.

הגרסה העברית מבוססת על המהדורה ההולנדית ומתורגמת ממנה. הכותרת זהה בשתייהן: 'שמואל פאלאצ'ה: סוחר, שודד ים ודיפלומט בין מרקש לאמסטרדם'. הדגש הושם אפוא על האיש, שמואל פאלאצ'ה עצמו. עתה, יותר מעשרים שנה לאחר ההופעה הראשונה של החיבור, לא הודגשו שלושת עולמותיו אלא שלושת מקצועותיו: סוחר, שודד ים ודיפלומט. מרוקו עדיין נמצאת ברקע, אך במקום פס מופיעה העיר מרקש, ובמקום אירופה מככבת עיר ספציפית, אמסטרדם. מעיון בתוכן הספר ננסה להבין את הסיבות לשינויים הללו ואת רקעם. אך יותר מכול, ננסה להבין מדוע לאחר יותר משני עשורים מהופעתו הראשונה בדפוס, היה חשוב להוציא לאור מהדורה בעברית. עלי לציין שלאחר קריאת הספר אני מציעה כותרת שונה: 'אשנב לחיי משפחת פאלאצ'ה: התמודדותם של יהודים ספרדים-מרוקאים במאה השבע עשרה עם זהויות ותרבויות שונות'.

במה עסקו החוקרת הספרדייה ועמיתה ההולנדי? כל אחד גילה תעודות שונות ומקורות חדשים, וניתוחם נועד לחשוף את חייו המעורפלים של שמואל פאלאצ'ה, האיש שנולד בפס סביב

1 בעמוד ט, תחת הכותרת 'הערת המתרגם והעורכת המדעית', רשום שם המהדורה בספרדית בשיבוש, ואף יש טעות באיות של השם פאלאצ'ה.

2 ב־2006 יצא תרגום לערבית וב־2013 לאיטלקית.

1550 לזוג מגורשי ספרד. לאמיתו של דבר, הם מצאו חומר רב הקשור לא רק לשמואל אלא גם לבני המשפחה ולחברות השונות שאיתן באו במגע. התוצאה מרשימה מאוד, שכן הם חושפים דמויות רבות שניצבו בפני קשיים בארצות שונות, והתמודדו עימם על רקע מעורבות בזירות שונות במאה השבע עשרה. השימוש במקורות בשפות רבות מרשים ביותר וכך גם הניסיונות להצליב את המידע העולה מאותם המקורות. החוקרים לא התמקדו באיש אחד אלא בדמויות רבות: יהודים ונוצרים חדשים, ספרדים ופורטוגזים באיבריה ומחוצה לה, הולנדים בבייתם ובמרוקו, 'יהודים חדשים', מוריסקוס (מוסלמים שנאנסו להתנצר) ועוד. אף נעשה שימוש בתיקי אינקוויזיציה כדי להשלים מידע לגבי עמדתם של אנשים מסוימים והימצאותם במקומות שונים. שמואל עצמו הוא דמות ידועה בתולדות יהדות מרוקו. לאמיתו של דבר, נתקבל התיאור שלו שהנציח מיגל דה באריוס (Miguel de Barrios), מעין חתן פרס לשירה באמסטרדם, בחיבורו שיצא לאור ב־1683. פאלאצ'ה (ואחיו יוסף) הוצג כדמות פוליטית חשובה במרוקו ובהולנד: הוא התמודד עם הספרדים והיה אחד ממובילי הקהילה היהודית וחכמיה באמסטרדם. לאמיתו של דבר, שמואל ערך ביקור חטוף באמסטרדם ב־1609, אך מעולם לא פיתח יחסים כלכליים עם בני הקהילה. הוא חזר להולנד ב־1611 ובחר להתגורר בהאג, עיר שבה לא הייתה קהילה יהודית כלל. הוא נפטר שם ב־1616 ורק אז הועברה גופתו לקבורה בבית הקברות 'בית חיים' של הקהילה הפורטוגזית באודרקירק.³ על כל פנים, אחת המשימות של המחברים הייתה לנפץ את המיתוס הזה וליישר את התמונה הרומנטית-אידיאלית של שמואל שהאריכה ימים בזכות דה באריוס.

לספר שמונה פרקים: (א) תנועתו של שמואל פאלאצ'ה מפס למדריד בראשית המאה השבע עשרה ופועלו הדיפלומטי שם. (ב) ההקשר הדתי, הפוליטי והחברתי שבו פעל. (ג) פועלו של פאלאצ'ה לאור תפקידים שמילאו היהודים במערך השלטוני במרוקו. (ד) קבוצות חברתיות נוספות, מלבד היהודים, שתפסו עמדות דומות במרוקו בתקופה הנדונה. (ה) תנועתו של פאלאצ'ה בין מרוקו להולנד. (ו) קורותיו כשודד ים. (ז) מגעיו של פאלאצ'ה עם האימפריה העות'מאנית. (ח) משפחת פאלאצ'ה לאחר מותו של שמואל.

ספרם של גרסיה-ארנל וויכרס עשיר בפרטים מרתקים ומציג שימוש זהיר במסמכים המרובים, אם כי אינו דן בפן הכלכלי, כפי שמצהירים המחברים. בגרסה ההולנדית והעברית הם הוסיפו נוספה מרשים הכולל עשרים ושש תעודות מארכיבים בספרד, בפורטוגל ובהולנד, ובמהדורה שלפנינו נוסף תרגום של המסמכים הללו משפות המקור (ספרדית, פורטוגזית, הולנדית, ערבית וצרפתית) לעברית. יש לציין שהמתרגם של הספר, רן הכהן, הצליח לשוות לספר סגנון יפה וקולח.

העוסקים בגולי ספרד וביהודים בארצות אירופה המערבית במאה השבע עשרה נדרשים לסוגיה של זהות היהודים הללו. כאשר יהודי עוזב את מולדתו, איך הוא מתנהג? האם מותר

3 מידע זה הוצג בצורה נכונה בעמ' 9, אבל בעמ' 147, מתחת לצילום מצבתו, רשום ששם בית הקברות הוא 'עץ חיים', דהיינו, שם הישיבה של הקהילה הפורטוגזית דאז, והיום ידוע כשם הספרייה שלה.

לו לחיות כרצונו או שהוטלו עליו מגבלות בגלל היותו יהודי? מדובר בסוגיה של זהות דתית, חברתית וגם פוליטית, במיוחד ביחס לאנשים בעלי זהות תרבותית איברית דומיננטית. במקרה הנוכחי, הספר עוקב אחרי האיש ומשפחתו במסע גדוש נסיעות והרפתקאות. אף שבכותרת של המהדורה שלפנינו רשום 'ממרקש לאמסטרדם', לא הושם דגש על חשיבות העיר מרקש או על הקהילה היהודית שלה. המהפכות והשינויים הבלתי פוסקים במרוקו, שכללו מתחים מתמידים, אינטריגות פוליטיות ותביעות מתחרות לשלטון, גרמו לכך שחיי היהודים לא היו יציבים. למרות זאת, לעיתים קרובות היו מהם שהצליחו ללכת בין הטיפות. המצב הפוליטי הלא יציב באירופה בתקופה זו הוצג יפה בספר, והוא משקף את השינויים שחלו ללא הרף בין 'בעלי ברית' מתחלפים. למשל, מרוקו הייתה יכולה לכרות ברית עם הולנד או עם אנגליה, הרואות את ספרד או את האימפריה העות'מאנית כאויב. הקשרים הללו היו יכולים להשתנות כהרף עין. היהודים שירתו את הכתר, את הסולטן או את המלך ועל כן היו חייבים לנתב את דרכם בין כל המתחים הללו.

אחד היתרונות של הספר הוא שיש בו חומר רקע חשוב על כל האירועים וההתפתחויות והצדדים השונים שפגשה משפחת פאלאצ'ה. מי שאינו מכיר את תולדות מרוקו, ספרד ופורטוגל בתקופה זו יכול ללמוד מן ההסברים הקולעים, המכינים את הקרקע להבנת השיקולים שהנחו את בני המשפחה. המחברים מסבירים את החוקים המשתנים, את הסכנות שארבו ליהודים ואת המעמד הייחודי של אלה שאפו להיות מעורבים באינטריגות. הם מצביעים על הניידות של היהודים האלה, העוקרים את עצמם מן המולדת ומתגעגעים אליה, ואף מנסים לחזור אליה, ועל התמודדותם בקבלת החלטות. הקוראים נחשפים לטראומות שאיתן מתמודדים לא רק מגורשי ספרד אלא גם הנוצרים החדשים (אלה שנשארו נוצרים וגם אלה שהצטרפו לעולם היהודי) והמוריסקוס. איומי האינקוויזיציה משחקים תפקיד לא זניח בחיי המשפחה ובחיי האנוסים היהודים והמוסלמים.

אף שהספר בא לשחזר את חייו של שמואל פאלאצ'ה, התוצאה היא הרבה מעבר לכך. הוא עשיר בדמויות מן המשפחה ומחוצה לה, בשליטים שונים, בשגרירים ובמנהיגים רבים. הקוראים אף נפגשים עם נוכלים, פושעים, שודדי ים, שבויים, מרגלים והרפתקנים, מומרים העוברים לנצרות או לאסלאם, ואף נציגים ממשפחת פאלאצ'ה. הספר מתאר יהודים בעלי נאמנויות מתחלפות, המגלים גמישות בבחירת הנאמנות. והקורא תוהה, האם אלה שלא זכו להימנות עם העילית של החברה חשו צורך להסתכן יותר בגלל מעמדם החברתי? אף מפתיע לשמוע על יהודים איברים לאחר 1492 ו-1497 ששקלו לשוב לחצי האי האיברי. אנו רואים כיצד אנשים כמו שמואל חיו בשוליים של חברות שונות במאה השבע עשרה, וכמה מסוכן היה להיות מתחזה כמוהו ולחיות חיים מלאים בסתירות מתמידות. האם שמואל ואחיו יוסף היו חריגים כל כך?

מתברר שהיהודי המרוקאי לא התקבל באופן טבעי בקרב 'היהודים החדשים' באמסטרדם, אף שלכולם היו שורשים באי האיברי. בין שתי הקבוצות לא שררו יחסי אמון ולא נוצרו קשרים מסחריים או משפחתיים. המושג 'האומה' (שייכות לעבר יהודי-פורטוגזי), שיצר קשר כה חזק בין אנשי הקהילה הפורטוגזית-הספרדית, במיוחד בענייני מסחר ונישואין, לא חל על יהודי מרוקו. בין האנוסים היו דמויות יוצאות דופן, אנשים שחיו בשני עולמות, לפעמים אפילו בבת אחת. היו מי שחזרו ל'ארצות האלילות' (ספרד ופורטוגל הקתוליות) לאחר שחיו כיהודים, בלי האיום

של האינקוויזיציה. לעומתם, אין אנו מצפים למצוא גישה דומה אצל מי שנולדו כיהודים מחוץ לאיבריה. והנה, מן הספר מתברר שהיו כאלה.

בשנת 1603 שמואל ואחיו כבר מייצגים את הסולטן של מרוקו בתחום ספרד. לאחר מכן, הם מגישים בקשה לכתר להיכנס עם משפחותיהם לספרד מתוך כוונה להתנצר. היו אפוא גם במדריד וגם בליסבון יהודים שהגיעו לערים אלה והמירו את דתם. ביניהם היו מי שניסו להשפיע על האנוסים ולעודד אותם לחזור ולשמור על מנהגי היהדות. אחיין אחד במשפחת פאלאצ'ה המיר את דתו לדת הפרוטסטנטית ב־1633, ואחיינים אחרים רצו להתנצר בספרד אך תוכניתם לא יצאה לפועל. אם כן, במשפחת פאלאצ'ה היו תנודות דומות לאלה של הנוצרים החדשים, והיו מי שלא הצליחו להחליט לפי איזו דת לחיות או שקיבלו החלטות מתוך שיקולים שונים.

המחברים שרטטו מעין פול של משפחת פאלאצ'ה. הם חיפשו את מזלם בארץ לא יציבה, בשתי ערי המדינה, בפס ולאחר מכן במרקש, מקומות מגוריהם של סולטנים שונים. אף שבמהלך חייו של שמואל מבחינים בנאמנות משתנה וגמישה, נראה שבאופן עקבי הוא היה נאמן לסולטן. החל ב־1608 הוא פעל כסוכנו (נציגו הדיפלומטי) של הסולטן מולאי זידאן ברפובליקה ההולנדית. למשפחתו הייתה השפעה במרוקו עד שנות השישים של המאה (סוף השושלת הסעדיית), ולאחר מכן התפררו בני המשפחה בארצות אחרות. הם התמודדו עם מכשולים, הצלחות וכישלונות, סיכונים רבים ונסיעות מרובות, לפחות בימי חייו של שמואל. התעודות משקפות התפתחויות בין־לאומיות ופרשיות מורכבות ביותר: פדיון שבויים, כריתת בריתות שונות, בגידות, מאסרים, אובדן פטרונים ושינויים מדיניים בלתי צפויים רבים. אפשר לומר שהבעיות שעיימן התמודדו בני המשפחה נבעו בעיקר מתפקידם כמתווכים בין שני צדדים. באותו הזמן כל צד דרש נאמנות מלאה. ביחד עם הדרישה הבלתי הגיונית הזאת, היו חשדות כלפיהם וולוזל בהם מצד ההולנדים, עקב היותם יהודים. בשמותם בהאג סבלו האחים מעלבונות ברחוב, חוויה שונה מזו שעליה מספרים הפורטוגזים באמסטרדם. למרות האתגרים המרובים, המשפחה הצטיינה ביחסים דיפלומטיים ומסחריים בין הולנד למרוקו, הישג מרשים ביותר.

הישג בולט מסוג אחר הוא הכתיבה המשותפת שיצרה את הספר על משפחת פאלאצ'ה. אף ששמואל היה אמור להיות הגיבור והדמות הראשית, ההרגשה בסיום הקריאה היא שבמרכז הספר עומדת החוויה המשפחתית וההיסטורית. הישג זה הוא תוצאה של שנות מחקר רבות בארכיונים, בעיקר בספרד ובהולנד. מרסדס גרסיה־ארנל היא חוקרת חשובה והיא בקיאה בתולדות הפולמיקה הדתית, מיעוטים דתיים, המוריסקוס, תולדות מרוקו ומסמכי האינקוויזיציה.⁴ לכך יש להוסיף את כישורנותו של שותפה, שחקר את המוריסקוס במגרב ונושאים רבים אחרים.⁵ מדובר בצמד חוקרים בעל יכולות מתאימות ביותר למחקר מעמיק ומאתגר כזה, שפרסם מאמרים משותפים לפני הופעת הספר ואחריו. לכן התיאום ביניהם כל כך מוצלח, והדבר ניכר מן הדרך שבה הציגו את החומר ומשילוב הפרטים לשם שחזור הסאגה המשפחתית.

4 בעלת תואר בערבית ובאסלאם מאוניברסיטת קומפלוטנסי (Universidad Complutense) במדריד, וחוקרת בעלת ניסיון בין־לאומי המלמדת בקונסרחו סופרירור למחקרים מדעיים (Consejo Superior de Investigaciones Científicas).

5 חרארד ויכרס הינו פרופסור למחקר השוואתי של דתות באוניברסיטת אמסטרדם במחלקה להיסטוריה, ללימודי אירופה וללימודי דת.

מן המחקר המשותף ניתן ללמוד כיצד בונים פזל היסטורי, וכיצד מנפצים מיתוס שהאריך ימים על הגיבור היהודי ממרוקו. השניים ידעו שאף לאחזר הופעת הספר בספרדית הסיפור לא נגמר. הם גם הבינו שאף על פי שטרם מצאו את כל החלקים החסרים, אין טעם להתייאש. השניים המשיכו להפוך אבנים ולחטט בארכיונים ולעבוד במקביל במקומות שונים, ואכן מצאו חומר חדש שנתן להם את ההשראה לשפץ את הגרסה המקורית ולהוסיף ולהעשיר אותה בנספח עם אוסף של תעודות.

המעוניין בדמותו של שמואל פאלאצ'ה עצמו יקבל תמונה של יהודי ייחודי ששינה את כיוונו ואת עורו מספר פעמים, היה גם סוחר, גם דיפלומט וגם מעין שודד ים. המעוניין בתולדותיה של משפחה יהודית ממרוקו במאה השבע עשרה יבחין בכיוונים השונים שכל אחד מבני המשפחה בחר לעצמו. אך יותר מכול, הקורא ייחשף לאריגה אומנותית-היסטורית של מפגשים ועימותים בין תרבויות, ארצות, מנהיגים ודתות, ואף בין יהודים, מוסלמים, נוצרים, אנוסים, סוכנים, ספינות וסוכני האינקוויזיציה. ייתכן שעוד יתגלו תעודות חדשות על המשפחה, ולא נופתע כלל אם מפיך סרטים יקבל השראה מן העלילות של משפחת פאלאצ'ה.

475	Tom Navon: A Chapter in the Social History of the Zionist Movement (Jan Rybak, <i>Everyday Zionism in East-Central Europe: Nation-Building in War and Revolution, 1914–1920</i>)
478	Research
XXI	Summaries